

DR. MARCIN NADOBNIK
Profesor Uniwersytetu Poznańskiego

POWOJENNY ROZWÓJ LUDNOŚCI

Po wojnach zwykle zwiększa się liczba urodzeń, ludność szybciej wzrasta i wskutek tego wypełniają się wnet luki spowodowane przez wojnę w ilościowym stanie ludności. Tak było po wojnach napoleońskich, również po wojnie francusko-niemieckiej z r. 1870/71 zaznaczył się ten fakt. Powstaje więc pytanie, jak też pod tym względem układają się stosunki po wojnie światowej, czy również i po tej katastrofie dziejowej nastąpił intensywniejszy rozwój liczby ludności, któryby wnet wyrównał olbrzymie straty wojenne. Na pytanie to ma dać odpowiedź niniejszy artykuł.

Ostatnia zawierucha wojenna dała się we znaki całej ludności, dla tego też przy rozpatrywaniu powojennych stosunków demograficznych należałoby uwzględnić całą kulę ziemską. Niestety nie pozwala na to brak danych; mniejwięcej zupełną ewidencję statystyczną stanu i ruchu ludności posiada jedynie Europa, inne kontynenty mają ją w niektórych tylko krajach. Z tego powodu ograniczymy badanie nasze do Europy, która zresztą jako główny teren wojenny najwięcej ucierpiała i gdzie następstwa wojny najsilniej musiały się uwydatnić.

O rozwoju ilościowym ludności decyduje, jeżeli pominiemy ruch wędrowny, liczba urodzeń i zgonów oraz wzajemny ich stosunek. Zatem aby poznać dynamikę powojennych stosunków ludnościowych, rozpatrzmy cyfry urodzeń i zgonów w państwach europejskich, z których są daty do dyspozycji. Wybieramy dane za lata 1921/25 i 1927, które czerpiemy z wydanego przez Ligę Narodów „Międzynarodowego Rocznika Statystycznego” (*Annuaire statistique international* 1928, Genève 1929), dla porównania zaś ze stanem przedwojennym przytoczymy cyfry przeciętne z dziesięciolecia 1901—10, wzięte z Elstera, Webera i Wiesera „*Handwörterbuch der Staatswissenschaften*” wyd. IV, tom II, str. 699. W państwach, których terytorjum wskutek wojny uległo zmianie, porównanie okresu powojennego z przedwojennym nie będzie zupełnie ścisłe, jest jednak możliwe, ponieważ zestawione zostały cyfry sto-

Kraje	Na 1000 ludności wypadło								
	żywo urodzonych			zmarłych			nadwyżki urodzon. nad zmarłymi		
	1901/10	1921/25	1927	1901/10	1921/25	1927	1901/10	1921/25	1927
I.									
Anglja z Walja	27.2	19.9	16.6	15.4	12.2	12.3	11.8	7.7	4.3
Irlandja . . .	23.2	20.3	20.3	17.4	14.6	14.8	5.8	5.7	5.5
Holandja . . .	30.5	25.7	23.1	15.2	10.4	10.3	15.3	15.3	12.8
Niemcy . . .	32.9	22.1	18.3	18.7	13.3	12.0	14.2	8.8	6.3
Szwajcarja . . .	26.9	19.4	17.4	16.7	12.4	12.3	10.2	7.0	5.1
Austrja . . .	34.7	22.2	17.8	23.3	15.7	14.9	11.4	6.5	2.9
Danja . . .	28.6	22.2	19.5	14.2	11.3	11.5	14.4	10.9	8.0
Norwegja . . .	27.5	22.0	18.2	14.2	11.5	11.0	13.3	10.5	7.2
Szwecja . . .	25.8	19.1	16.1	14.9	12.0	12.7	10.9	7.1	3.4
Finlandja . . .	31.1	23.2	21.1	17.9	14.2	14.5	13.2	9.0	6.6
Razem I	31.0	21.5	18.1	18.3	12.9	12.2	12.7	8.6	5.9
II.									
Belgja . . .	26.1	20.5	18.3	16.4	13.4	13.5	9.7	7.1	4.8
Francja . . .	20.6	19.3	18.1	19.4	17.3	16.5	1.2	2.0	1.6
Hiszpanja . . .	34.4	30.1	28.6	25.2	20.4	18.9	9.2	9.7	9.7
Portugalja . . .	31.7	33.8	32.4	20.2	20.7	19.7	11.5	13.1	12.7
Włochy . . .	32.7	29.2	26.9	21.6	17.0	15.7	11.1	12.2	11.2
Razem II	28.1	25.2	23.8	21.1	17.4	16.6	7.0	7.8	7.2
III.									
Rosja europ.	46.7	44.1a	43.7	29.9	24.1a	22.7	16.8	20.0a	21.0
{ R.S.F.S.R.		39.2a	40.2		17.7a	17.7		21.5a	22.5
{ Ukraina		40.6b	41.0c		17.1b	14.7c		13.5b	26.3c
{ Białoruś . . .	—	34.7	31.6	—	18.5	17.4	—	16.2	14.2
Polska . . .	—	27.6	29.4	—	16.1	17.3	—	11.5	12.1
Łotwa . . .	—	21.9	22.1	—	14.6	15.4	—	7.3	6.7
Estonja . . .	—	19.6	17.7	—	15.5	17.3	—	4.1	0.4
Czechosłowacja . . .	—	27.0	23.3	—	16.2	16.0	—	10.8	7.3
Węgry . . .	37.0	29.4	25.2	25.7	19.9	17.6	11.3	9.5	7.6
Rumunja . . .	39.8	36.6	34.1	25.8	22.2	22.2	14.0	14.4	11.9
Bułgarja . . .	41.5	39.0	32.9	23.2	20.8	20.2	18.3	18.2	12.7
Razem III	44.9	36.5	34.7	29.4	19.7	18.1	15.5	16.8	16.6
Razem III bez Rosji . . .	38.2	32.8	29.6	25.4	19.0	18.3	12.8	13.8	11.3
Ogółem I—III	35.3	28.9	26.8	22.9	17.0	15.9	12.4	11.9	10.9
Ogółem I—III bez Rosji . . .	30.7	25.5	22.8	20.1	15.9	15.2	10.6	9.6	7.6

a) przeciętna z 1923—1925; b) przeciętna z 1924—1925; c) r. 1926

sunkowe a nie liczby absolutne. By uzyskać większą przejrzystość i lepiej uwydatnić zachodzące tendencje rozwojowe, poszczególne państwa łączymy w 3 grupy: północno-zachodnią albo przeważnie germańską, południowo-zachodnią albo romańską i wschodnią przeważnie słowiańską. Dane dotyczące Rosji nie obejmują wszystkich rozpatrywanych lat, ponadto są pewnie nieściśle, dla tego sumy zostały podane podwójnie z Rosją i bez Rosji, by ewentualnie wyeliminować z ogólnego obrazu wpływ mniej dokładnych dat rosyjskich.

Jak wynika z tablicy umieszczonej na poprzedniej stronie, po wojnie światowej kształtuje się rozwój ludności zupełnie inaczej aniżeli w dawniejszych okresach powojennych. Mianowicie cyfra urodzeń wykazuje gwałtowny, powszechny i stały spadek, cyfra śmiertelności także się obniża ale nie tak znacznie jak cyfra urodzeń, wskutek czego nadwyżka urodzonych nad zmarłymi czyli przyrost naturalny maleje i tempo rozwoju ludnościowego staje się coraz powolniejsze. W ewolucji ludnościowej nastąpił kryzys wyrażający się w osłabieniu siły żywotnej społeczeństw europejskich. Obraz będzie jeszcze wyraźniejszy, jeżeli weźmiemy pod uwagę dane za poszczególne lata. W Europie bez Rosji przypadało na 1000 mieszkańców:

W roku	Urodzeń	Zgonów	Przyrostu naturalnego
1921	26.8	16.5	10.3
1922	25.9	16.6	9.3
1923	25.3	15.7	9.6
1924	24.8	15.6	9.2
1925	24.5	15.2	9.3
1926	23.9	15.2	8.7
1927	22.8	15.2	7.6

Zatem stopa urodzeń cofa się stale z roku na rok, śmiertelność natomiast tak silnej niżkowej tendencji nie wykazuje, poziom jej ustabilizował się nawet w ostatnich 3 latach. Z faktów tych wynika, że cyfra urodzeń wywiera decydujący wpływ na kształtowanie się nowoczesnego rozwoju ludnościowego i że jej stałe zmniejszanie się jest najistotniejszą cechą tego rozwoju.

Największej redukcji uległa cyfra urodzeń w krajach germańskich. Tutaj przed wojną światową poziom rozrodczości wykazywał na ogół cyfry pośrednie między wysokimi cyframi słowiańskiego przeważnie Wschodu a niskimi romańskiego Zachodu, przede wszystkim Francji. Po wojnie kolejność ta się zmieniła, rasa germańska znalazła się na samym dole drabiny rozwojowej, cyfra

urodzeń całego szeregu krajów germańskich spadła nawet poniżej cyfry urodzeń Francji. Najbardziej typowym jest może rozwój w Niemczech, o katastrofalnym ubytku urodzeń, który się tu zaznaczył, dają należyte wyobrażenie następujące liczby absolutne:

Rok	Liczba żywo urodzonych
1901	2,032.313
1911	1,870.729
1921	1,560.447
1927	1,161.719

W roku 1901 urodziło się w Rzeszy Niemieckiej przy niespełna 57 milionach ludności przeszło 2 miliony dzieci, w r. 1927 zaś przy 64 milionach ludności tylko ponad 1 milion dzieci. Przyrost naturalny wynosił w r. 1901 w Niemczech 857.824 dusz, zaś w r. 1927 tylko 404.699. Dla porównania warto nadmienić, że Polska przy 30 milionach ludności miała w r. 1927 przyrostu naturalnego 426.272, czyli, że obecnie w Polsce wskutek przewyżki urodzonych nad zmarłymi więcej przybywa ludności aniżeli w Niemczech.

Zniżka urodzeń choć mniej gwałtownie aniżeli w krajach germańskich wystąpiła po wojnie także w krajach romańskich i na wschodzie Europy. I tu tendencja spadkowa jest stała. W rozróżnianych na tablicy grupach państw wypadało na 1000 mieszkańców urodzeń:

Rok	Grupa I (germańska)	Grupa II (romańska)	Grupa III bez Rosj (słowiańska)
1921	24,2	25,9	32,8
1922	22,1	25,4	33,5
1923	21,0	25,1	33,0
1924	20,3	25,0	32,4
1925	20,0	24,7	32,1
1926	19,2	24,5	31,0
1927	18,1	23,8	29,6

Podnieść jeszcze należy, że w krajach romańskich i wschodnich śmiertelność trochę bardziej się obniżyła aniżeli cyfra urodzeń i dla tego w obu tych grupach państw cyfra przyrostu naturalnego po wojnie jest nieco wyższa aniżeli przed wojną.

Przedstawivszy ogólny obraz ewolucji ludnościowej, w dalszą analizę przytoczonych w tabeli danych nie wchodzimy, nie chcąc gubić się w szczegółach. Za to rozpatrzmy jeszcze, jak się faktycznie ukształtowały stosunki ludności Europy i jaki był przyrost rzeczywisty, który jak wiadomo zależy od liczby urodzeń i zgonów, a ponadto od ruchu wędrownego czyli od emigracji i imigracji lu-

dności. W tym celu podajemy poniżej liczbę mieszkańców wszystkich krajów Europy w r. 1920 i 1927 i obliczamy przyrost ludności w tym okresie. Daty za r. 1920 należy uważać za dość ścisłe, ponieważ w tym lub około tego roku prawie wszystkie państwa przeprowadziły u siebie spisy ludności. Dane dla r. 1927 są mniej ścisłe, bo pochodzą przeważnie z obliczenia, dokonanego na podstawie wyników ostatniego spisu i rejestracji naturalnego i wędrownego ruchu ludności; w tych krajach, w których odbyły się spisy w r. 1925 lub później, odnośne obliczenie da rezultat pewniejszy aniżeli w państwach, które od r. 1920 nie spisywały swej ludności. Liczby za r. 1920 bierzemy głównie z wydawnictwa Międzynarodowego Instytutu Statystycznego „Aperçu de la démographie des divers pays du monde” 1925, zaś dane za r. 1927 z wymienionego już Rocznika Statystycznego Ligi Narodów. Podobnie jak w tablicy na str. 230, kraje europejskie dzielimy na 3 wzgl. 4 grupy, zaliczając do grupy IV kraje małe a mianowicie: Andorę, Islandję, Wyspy Ferøe, Gibraltar, Lichtenstein, Monako, Malte, San Marino i Spitzbergen.

Kraje	Ludność w tysiącach w roku		Od roku 1920—1927 przybyło wzgl. ubyło (—) w %
	1920	1927	
I			
Anglja	44.198	45.640	3.3
Irlandja	3.096	2.950	4.7
Holandja	6.865	7.626	11.1
Luksemburg	261	274	5.0
Niemcy	59.176	63.440	7.2
Gdańsk	357	385	7.8
Obszar Saary	675	805	19.3
Szwajcarja	3.880	4.000	3.1
Austrja	6.535	6.680	2.2
Danja	3.268	3.485	6.6
Norwegja	2.650	2.779	4.9
Szwecja	5.904	6.088	3.1
Finlandja	3.365	3.597	6.9
Razem I	140.230	147.749	5.4
II			
Belgja	7.466	7.932	6.2
Francja	39.210	41.000	4.6
Hiszpanja	21.390	22.444	4.9
Portugalja	6.033	6.265	3.8
Włochy	38.710	40.795	5.4
Razem II	112.809	118.436	5.0

III			
Rosja europ.	101.734	114.409	12.5
Polska	26.664	29.997	12.5
Litwa	2.169	2.286	5.4
Łotwa	1.596	1.883	18.0
Estonja	1.107	1.116	0.8
Czechosłowacja	13.613	14.439	6.1
Węgry	7.980	8.522	6.8
Rumunja	16.262	17.694	8.8
Jugosławja	12.017	13.200	9.8
Albanja	803	850	5.9
Bułgarja	4.847	5.597	15.5
Grecja	5.536	6.200	12.0
Turecja	1.000	1.050	5.0
Razem III	195.328	217.243	11.2
IV Małe kraje	410	429	4.6
I-IV Cała Europa	448.777	483.857	7.8

Z powyższych danych wynika, że ludność Europy od r. 1920 do 1927 wzrosła o 7.8%, czyli przeciętnie rocznie o 1.1%; po wyeliminowaniu Rosji, której daty są niepewne, przyrost obniży się do 0.9% rocznie. Dla porównania nadmieniamy, że według wyżej cytowanego „Handwörterbuch der Staatswissenschaften, tom II, str. 689, ludność Europy wynosiła w 1900 r. 392,980.000, a w 1910 roku 447,477.000, czyli, że w tym dziesięcioleciu zwiększała się średnio rocznie o 1.3% a bez Rosji o 0.9%, czyli tak samo jak po wojnie. Zatem obniżenie się powojennego przyrostu ludnościowego Europy spowodowała Rosja, wyeliminowawszy ostatnią, otrzymamy dla reszty Europy tę samą skalę przyrostu, która zachodziła przed wojną. Fakt ten wobec ogromnego spadku liczby urodzeń może budzić zdziwienie, tłumaczy się jednak znacznym zmniejszeniem się powojennej emigracji europejskiej. Olbrzymia fala odpływu ludności z Europy poza Ocean z chwilą wybuchu wojny uległa przerwie, zaś po wojnie głównie wskutek ograniczeń stosowanych przez państwa immigracyjne nie mogła przybrać dawniejszych rozmiarów. Bilans migracyjny obliczony z różnicy przyrostu naturalnego i faktycznego da nam pojęcie o znacznym zwiężeniu się prądu wychodźczego w ostatnich latach. W Europie bez Rosji wypadało na 1000 mieszkańców przeciętnie rocznie:

	1901/10	1921/27
przyrostu naturalnego	10.6	9.1
„ faktycznego	8.9	8.9
ubytku migracyjnego	1.7	0.2

Zatem ubytek migracyjny w okresie 1921/27 zmalał do drobnej części przedwojennego i zjawisko to tłumaczy, dlaczego mimo stałego cofania się ilości urodzin przyrost faktyczny ludności europejskiej pozostał poza Rosją na tym samym poziomie.

Z poszczególnych części Europy najwyższą stopę przyrostu po wojnie ma Wschód, państwa romańskie i germańskie wykazują o przeszło połowę słabsze natężenie przyrostu, przyczem między obu temi grupami krajów niema co do wysokości cyfry przyrostu znaczniejszej różnicy. Niechcąc wchodzić w szczegóły, danych przybytku ludnościowego w pojedynczych państwach rozbierać nie będziemy, zresztą w niektórych wypadkach mogą być one nieścisłe mianowicie tam, gdzie ludność dla r. 1927 pochodząca z obliczenia jest niedokładna. Nadmienia się tylko odnośnie do ubytku ludności w Irlandji, że trwa on już od r. 1841 i że nawet usamodzielnienie się polityczne narodu irlandzkiego nie spowodowało korzystnej zmiany w tym względzie.

Rozwój ludności Europy cechowały: przed wojną względnie wysoka cyfra urodzeń i silna emigracja, po wojnie niska cyfra urodzeń i słaba emigracja. Pozostaje pytanie, czy zjawiska te nie warunkują się wzajemnie, mianowicie czy przedwojenny znaczny odpływ ludności nie powodował wysokiego poziomu rozrodczości, zaś zatamowanie wychodźstwa po wojnie nie jest przyczyną zmniejszania się liczby urodzeń. Prawdopodobnie, że taki związek przyczynowy zachodzi, bo odpływ pewnej części ludności daje reszcie lepsze warunki rozwoju, obok tego jednak wpływają liczne inne przyczyny na kształtowanie się stosunków ludnościowych. I tak powojenna obniżka urodzeń niewątpliwie jest następstwem i jednym ze skutków wojny światowej. W osłabieniu siły żywotnej społeczeństw europejskich znajduje wyraz powojenny kryzys gospodarczy, społeczny i moralny, bezrobocie, brak mieszkań, praca kobiet, świadome ograniczanie liczby potomstwa. Przyczyn tych analizować nie będziemy, bo wychodzi to poza zakres niniejszego artykułu, który miał dać tylko ogólny cyfrowy obraz faktycznego rozwoju ludnościowego.